

УДК 902.035:930.2

МЕТОДИКА ВИКОНАННЯ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПЕЧЕРНИХ ПАМ'ЯТОК СЕРЕДНЬОВІЧНОГО ЧЕРНЕЦТВА

РОМАН БЕРЕСТ

*Львівський інститут економіки і туризму
кафедра соціально-гуманітарних дисциплін
вул. Модеста Менцинського, 8, Львів, Україна, 79000*

Розглянуто найновішу комплексну методику виконання наукових досліджень середньовічних печерних пам'яток чорного духівництва. Вона передбачає виконання пошукових інформативних, історіографічних, нормативно-правових, архівних, а також археологічних, спелеологічних та інших робіт і включає низку взаємозв'язаних етапів, пов'язаних між собою із застосуванням раціональних методів й методичних прийомів виконання історичних досліджень та суміжних наукових дисциплін. Практичне застосування новітньої методики дає змогу встановити організаційний тип обителі, число її мешканців, особливості устрою житлово-побутових, культових та інших споруд середньовічного печерного чернецтва.

Ключові слова: *середньовіччя, чернецтво, печерні монастирі, монахи, келії, дослідження.*

Печерні порожнини своєю загадковістю здавна приваблювали людей. Результати найновіших наукових досліджень свідчать, що на землях Прикарпаття існувало значне число різних за призначенням, формами, розмірами та іншими показниками природних, комбінованих і штучно створених печерних порожнин. Значною мірою появи печерництва сприяли виступи на поверхню кам'яних відрогів та масивів. Значна частина печерних порожнин внаслідок руйнувань давно припинила своє існування, що в багатьох випадках є втратою культурної спадщини.

Чимало цінних різночасових печерних пам'яток Подністров'я і, зрештою, Прикарпаття й тепер переживають складний період свого існування. Тому їхнє детальне дослідження і популяризація є важливим й актуальним питанням історичної науки, яке потребує негайного розв'язання.

Незважаючи на майже повну відсутність ранніх писемних джерел про печерне чернецтво, починаючи від початку ХІХ ст., чимало відомих дослідників, культурно-освітніх та релігійних діячів Галичини прискіпливо звертало свою увагу на печерні підземелля, пов'язані з чорним духівництвом.

Особливо активізувалися пошукові роботи в другій половині ХІХ ст. Тому важливими тепер є різні за обсягом і характером інформативні повідомлення, науково-популярні публікації про знахідки, результати пошуків, описів, обстежень стану печерних пам'яток, якими вони були в минулому чи позаминулому сторіччі. Унікальні наукові відомості виявлено в роботах священнослужителя, галицького митрополита Модеста Мацієвського¹, невідомого автора К. (ймовірно, що це Хуго

¹ Modest Macievskij, «Monasteries in the Lviv Metropolitan Archdiocese. Schematism provincii sviatogo spasitelja china Sviatogo Vasilija Velikogo v Galicii, ulozhenyj po kapitule otbuvshojsja v monastyre sv. Onufrejskom vo L'vove dnja 24–25 lipcja 1866 i korotkij pogljad na monastyri i monashestvo ruske, ot zavedenja na Rusi veri hristovoj azh po nyneshnee vremja». (L'vov, 1867), 5–79.

Коллотай)², добре знаного галицького релігійного та культурно-освітнього діяча «Руської трійці», одного з перших українських археологів – Якова Головацького³, дослідника церковної і, зокрема, печерної архітектури – Василя Карповича⁴, який часто на початку ХХ ст. публікувався під псевдонімом Богдан Януш, талановитого галицького археолога Володимира Деметрикевича⁵, відомого українського історика Івана Крип'якевича⁶ та багатьох інших авторів⁷. Однак в сучасній вітчизняній історіографії тема залишається не розробленою.

Методика виконання досліджень печерних пам'яток передбачає низку важливих взаємозв'язаних етапів пошуково-дослідних робіт. Першим серед них є збір і аналіз різноманітних відомостей, матеріалів, публікацій та даних про пам'ятку. Важливе місце варто відводити місцевим топонімам, які нерідко містять приховану інформацію. Конкретним прикладом може бути побутування топонімічних назв «Монастир», «Печерний монастир», «Печерна церква», «Грот монаха», «Монастирське поле» і т.д. Такі специфічні назви мають орієнтувати дослідника на ймовірність колишнього існування чернечої обителі.

Другий етап – це вивчення нормативно-правової бази існування середньовічного чорного духівництва, яка абстрактно сформатує уяву дослідника про особливості й умови існування чернецтва.

Третім етапом є зіставлення зібраних писемних відомостей та матеріалів з результатами спелеологічних й археологічних досліджень.

Важливо зауважити, що від найдавніших часів печери могли мати різне призначення. Тому важливим питанням є встановлення належності тієї чи іншої пам'ятки. Загалом серед печерних порожнин можна виділити окремі групи пам'яток, які попередньо означимо як: житлові, господарські, виробничі, військово-оборонні, природні порожнини, що утворилися внаслідок протікання водних потоків, осідання порід, ерозії та інших природних явищ.

У плані наукового дослідження особливу групу займають середньовічні християнські культові споруди. Серед них в окремі групи можна виділити скельні вівтарі, печерні церкви, каплиці, одноосібні келії аскетів тощо. Найбільшу увагу привертають печерні монастирі, які нерідко виступають великими підземними комплексами. Однак через відсутність писемних джерел, подібно до інших печерних порожнин, вони залишаються маловідомими, хоча становлять потужний історико-культурний ресурс, який перш за все можна було б вигідно використовувати для популяризації національної історії, розвитку спелеологічного та культурно-пізнавального туризму. Це, звичайно, мало б актуалізувати потребу пошуку нових методик виконання наукових досліджень печерних пам'яток, які б дали більше науково-зваженої та обґрунтованої інформації.

Як ми вже наголошували вище, народна традиція впродовж багатьох віків зберігає відомості про місцеві пам'ятки. Але треба зазначити, що часто монастирями називають

² К. «Pieczały pod wsią Straczem w Galicyi, w cyrkule lwowskim,» *Przyjaciel Ludu. Czyli Tygodnik potrzebnych i pożytecznych wiadomości*, 30, no 7, (1841): 235–238.

³ Jakov Golovackij, « On the study of monuments of Russian antiquity preserved in Galicia and in Bukovina,» in *Trudy Pervogo Arheologicheskago S'ezda v Moskve*. Moskva, 1871: 219–242.

⁴ Vasyl Karpovych, « Rocky monastery in Rozgirchy,» *Zapysky chynu Sviatoho Vasylia Velykoho*, 3, no. 3–4, (1930): 562–566.

⁵ Włodzimierz Demetrykiewicz, «Groty wykute w skalach Galiciji Wshodniej pod względem archeologicznym,» *Materialy Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne*, 4, (1903): 51–91.

⁶ Ivan Kryp'iakevych, «Medieval monasteries in Galicia. Attempt to catalog,» *Lavra*, no. 5, (1999): 45–64.

⁷ Roman Berest, *Historical and cultural heritage of monasticism of the Carpathian region and methods of its scientific research. Methodical manual. Metodychnyi posibnyk*. (Lviv: Lvivska Politechnika, 2012: 7–48).

однокамерні печерні порожнини, які не відповідають класичному значенню терміну «монастир». Складовою частиною монастиря має бути культова споруда, трапезна та келії⁸. Відповідно до статутних положень кожне з приміщень мало чітко регламентоване призначення. Наприклад, церкви використовували тільки для релігійних потреб. Скажімо, проживання чи харчування в храмах не допускалося. Келії мали суворе, суто житлове призначення, а для харчування слугували трапезні.

Наша методика дослідницьких робіт побудована на комплексному використанні писемних відомостей, народних переказів, археологічних досліджень та спелеологічних характеристик, що дає змогу не тільки локалізувати місцезнаходження храму, трапезної, келій, господарських і інших приміщень, але й встановити форму організаційного існування тієї чи іншої обителі, число мешканців, типи житлових споруд та ін.

Найціннішим писемним джерелом слугує типікон (статут), який чітко регламентував умови і правила чернечого існування. Майже традиційно кожен статутний монастир мав свій нормативно-правовий документ, пом'яник та патерик (літопис історії обителі й подій). Так, відомим є статут ченців Крехівського печерного монастиря, який, на жаль, зберігся фрагментарно і належить до початку XVII ст. Прикладом може бути пом'яник Унівського чи патерик Скит-Манявського монастиря. Однак зазвичай для більшості середньовічних обителей земель Українського Прикарпаття писемна спадщина виявилася втрачена.

Тому важливе значення має збережений типікон митрополита Веляміна-Йосифа Рутського, який став прототипом багатьох монастирських статутів. Його було укладено й ухвалено на початку XVII ст. для впорядкування чернечого існування на українських землях.

Звичайно, важливими є й інші документи, наприклад, господарського, виробничого, культурно-освітнього чи іншого характеру. Комплексне застосування різних груп джерельних матеріалів дає змогу в середньовічних печерних монастирях побачити не лише німі й химерні печерні порожнини, але й зібрати важливі та цінні інформативні дані, які полегшують сприйняття і розуміння далеко не простої історії середньовічного чернецтва.

Тут ідеться про раціональне застосування порівняльно-типологічного методу. Так, заздалегідь до початку обстеження печерних келій слід детально опрацювати положення типікона. Відповідно до його вимог у келіях допускалося одноосібне проживання іноків. Важливо звернути увагу на відбитки слідів металевих знарядь, які залишилися на стінках та склепінні житлової камери. Зазвичай ширина леза має всього 2–3 см. Крім цього, наявність невеличких одноосібних камер вертикального (грушоподібної, овальної, яйцеподібної та інших форм) чи горизонтального (тунелеподібної форми) типів свідчать про кіновіальний, тобто статутний організаційний устрій обителі. Показники висоти і довжини келій можуть слугувати приблизними антропологічними характеристиками їхніх творців. Цікавими видаються знахідки в келіях тунелеподібного типу невеликих вапнякових каменів під трикутної форми. Ймовірно, це підголовні камені. Подібні знахідки виявлено на чернечих похованнях в Уневі, Лаврові та на інших пам'ятках.

Однак у багатьох печерних монастирях трапляються великі спільні житлові камери, що відповідали келіотському організаційному устрою. Відомий український дослідник чернецтва І. Огієнко твердить, що майже всі українські монастирі пройшли через келіотство і це слід розглядати як перехідну форму на шляху до становлення статутного чернецтва.

Майже обов'язковим елементом кіновіальних та келіотських келій є культові ніші. Вони становлять невеликі заглиблення, зроблені приблизно в середній частині протилежної від входу в камеру стінки печерної камери. За традицією в культових нішах поміщали хрести, іконки чи інші символи християнської віри. Найчастіше трапляються

⁸ Roman Berest. *Medieval Monasteries of Galicia (Housing and Life)*. (Lviv: Lvivska Politekhnika), 2011: 126.

культові ніші округлої, прямокутної й овальної форм. Зазвичай верхня частина культових ніш має пряму або овальну форму, яка покрита стійкою чорною кіптявою, що утворилася від горіння стійких смолистих складників, нижня – зроблена у вигляді полицки, на якій трапляються невеличкі деревні вуглики, залиті застиглою смолистою масою.

Хімічний аналіз засвідчив, що це смола хвойних місцевих порід деревини (сосни, смереки, ялини й ін.). З іншого боку, відомо, що в християнстві обов'язковою умовою богослужіння чи молитви було горіння свічки, лампадки й ін. Це вкотре підкреслює не тільки житлове, а й культове використання печерних келій.

Подібну форму і технічні характеристики мають відмежовані печерні камери анахоретів, які споруджували ченці-аскети поблизу монастирів, а іноді доволі далеко за межами обителів. Вони також мають просторову орієнтацію. Зазвичай вхід у келію розташований із заходу. Випробування аскетизмом у середньовіччі вважалося важливою умовою ствердження сили волі й духу інока на шляху до прийняття малої чи великої схими. Зрештою, традиція чернечого аскетизму побутує й досі, але в православ'ї вона тепер перенеслася на Афон. Слід зауважити, що на Прикарпатті такі невеликі споруди майже не привертають уваги дослідників, хоча містять дуже цінну наукову інформацію.

Печерні храми, подібно до інших культових споруд християнства, зазвичай мають просторову орієнтацію забудови по осі схід – захід. У печерних церквах візуально можна визначити притвор, вівтар, пристінні лави, культові ніші та ін. Василь Карпович в описі церкви печерного монастиря в Розгірчі зазначив, що «*є се скромна однонавова святиня в якої будівничий потрапив заховати хоч би тільки в скороченню ритуальний три поділ уформований так, як се дозволили умови. Маємо тут пересідок – нартекс, головну наву і пресвітерію з віктарною частиною перенесену понад позем власної святині. Престіл стояв осібно... Роль протезіса і дияконікона виконували дві ніші, викуті по обох боках віктарної частини... Інші три ніші в стіні проти вівтаря служили за скритки на церковні ризи... У розгірченській святині є ще одна фрамуга, в куті, направо від входу. Наймовірніше вона могла служити за місце спочинку померлої братії, заки їхні тлінні останки віддано землі*»⁹.

На багатьох пам'ятках печерного чернецтва завдяки переказам народна традиція зберегла відомості про культові споруди, які тепер у переважній більшості прикрашені іконами, хрестами, лампадками, вишитими рушниками та іншими атрибутами. Як приклад можна навести церкви печерних монастирів у Крехові, Розгірчі, Страдчі, Галиці, в яких у дні великих релігійних свят навіть відбуваються багатолюдні літургійні богослужіння.

Як свідчать проведені соціологічні дослідження, пам'ятки середньовічного печерного чернецтва викликають значний інтерес не тільки в сучасних мешканців України, але й у гостей нашої держави, які в переважній більшості прагнуть пізнати нашу історію шляхами й засобами внутрішнього та міжнародного туризму¹⁰.

Отже, результати практичного застосування новітньої методики дослідження печерних пам'яток середньовічного чернецтва помітно розширяють, поглиблюють та збагатять наші знання про маловідомі сторінки багатомістового існування чорного духівництва, яке зробило величезний внесок у справу освітнього, виховного, етнокультурного, релігійно-етичного, національного розвитку українського народу. Отримані відомості можна успішно використовувати для розвитку культурно-пізнавального, спелеологічного, релігійного та інших видів вітчизняного і міжнародного туризму, який також може виступати надійним міжнародним парламентарем на шляху євроінтеграції України.

⁹ Vasyl Karpovych, «Rocky monastery in Rozgirchy», *Zapysky chynu Sviatoho Vasyliia Velykoho*, 3, no. 3–4, (1930): 562–566.

¹⁰ Roman Berest. «Medieval cave monasteries of Lviv region – a valuable historical and cultural resource for the development of speleological tourism,» *Visnyk Lvivskoho Instytutu Ekonomiky i Turyzmu*, №11, (2011): 167–181.

METHODOLOGY FOR RESEARCHING OF MEDIEVAL MONASTICISM'S CAVERN MONUMENTS

ROMAN BEREST

Lviv Institute of Economics and Tourism
Department of Social and Humanitarian Disciplines,
street Modest Menzinsky, 8, Lviv, Ukraine, 79000

SUMMARY

Among the significant number of Ukrainian caverns, the important place is occupied by cavern monuments of medieval monasticism. In the overwhelming majority of their history, architectural structure, principles of functioning and others remain unknown. This condition is conditioned by the almost complete absence and possible loss of written sources. The social closure of the black clergy complicates the problem, which has determined the real state of informativeness about it, as well as the real conditions of centuries-old stay of cavern monuments, which in many cases are close to disappearance and should be considered as a loss of national-cultural heritage.

The methodology for the implementation of scientific speleological research involves a series of interconnected stages, interconnected by the complex execution of various types of research, the use of a number of rational methodological techniques of historical research and related disciplines.

The initial stage of research involves the collection and synthesis of various types of informative data about one or another caver and the confirmation of information about its monastic affiliation. Important value should be given to various informative materials of the local population, a report by teachers, ethnographers, found publications. Often they are inaccurate and contradictory. Therefore, they require a detailed assessment and objective weighting of the collected materials. The purpose of the stage is the preliminary determination of origin, purpose, features, organizational forms and periods of operation of the monastic monument.

A special place in the system of scientific research deserves normative legal documents that regulate the living conditions and various aspects of the existence of statutory medieval monasticism. One of them is the Typicon of Metropolitan Joseph Velyamin Rutsky, which was introduced at the beginning of the XVII century. No less important are fragments of earlier written documents, communications (regulations, statutes, charters, patricians, materials on the activities of monastery, etc.). The situation of the Typicon was assumed by the monolithic residence of the monks in the cells, as evidenced by the existence of small individual cells in caver monasteries, cut down in the walls of the cave corridor. In the underground abode revealed two types of single cellar premises. One of them corresponded to the sedentary mode of existence, the other to the lying one. This kind of existence of cave monasticism indicates the statutory organizational structure of the monastery. The indispensable attribute of single chambers is the cult niches, which represent small depressions, made approximately in the middle part, opposite from the entrance to the cell wall of the cell. Traditionally, in the niches there were placed crosses, icons or other symbols of the Christian faith. Typically, the upper part of the cult niches is oval shaped, which is covered with a steady black soot, formed from combustion of resinous wood, the bottom - made in the form of a shelf on which there are cobs, filled with frozen resinous mass. It is known that in Christianity the burning of candles, lamps and others is a necessary condition for worship or prayer. This once again emphasizes the cult uses of cave chambers. Their number indicates the number of monks of the monastery. Of great importance is the study of cave churches, chapels, altars, refectories, cells of isolated cave chambers of anachorits.

The study of the building system and the formation of the infrastructure of medieval cave monasteries opens up the opportunity to comprehend many important and little-known issues regarding the life and activities of the black clergy.

Key words: Middle Ages, monasticism, cave monasteries, monks, cells, research.

REFERENCES

Karpovych, Vasyl. "Rocky monastery in Rozgirchy," *Zapysky chynu Sviatoho Basilia Velykoho*, 3, no. 3–4, (1930): 562–566. (in Ukrainian).

Demetrykiewich, Włodzimierz. “Groty wykute in skalach Galicia Wshodniej pod wzgledem archeologicznym”, *Materials Anthropological and archeological and ethnographic*, 4, (1903): 51–91. (in Polish).

Крып'іакевич, Іван. “Medieval monasteries in Galicia. Attempt to catalog,” *Lavra*, no. 5, (1999): 45–64. (in Ukrainian).

К. “Pieczary pod wsia Straczem w Galicia, in cyrkule lwowskim,” *Przyjaciel Ludu. Czyli Tygodnik potrzebnych in pozytecznych wiadomosci*, 30, no 7, (1841): 235–238. (in Polish).

Macievskej, Modest. “Monasteries in the Lviv Metropolitan Archdiocese. Shematizm provincii sviatogo spasitelja china Sviatogo Vasilija Velikogo in Galicii, ulozhenyj po kapitule otbuvshojsja v monastyre sv. Onufrejskom vo L”vov dnja 24–25 lipcja 1866 i korotkij pogljad na monastyri i monashestvo ruske, ot zavedenja na Rusi veri hristovoj azh po nyneshnee vremja”. *Lvov*, 1867: 5–79. (in Russian).

Berest, Roman. “Historical and cultural heritage of monasticism of the Carpathian region and methods of its scientific research. Methodical manual”. *Metodychnyi posibnyk. Lviv: Lviv Polytechnic*, 2012: 7–48. (in Ukrainian).

Berest, Roman. *Medieval Monasteries of Galicia (Housing and Life)*. *Lviv: Lviv Polytechnic*, 2011: 126 (in Ukrainian).

Berest, Roman. “Medieval cave monasteries of Lviv region – a valuable historical and cultural resource for the development of speleological tourism,” *Visnyk of the Lviv Institute of Economics and Tourism*, №11, (2011): 167–181. (in Ukrainian).

Golovackij, Jakov. “On the study of monuments of Russian antiquity preserved in Galicia and in Bukovina,” in. *Proceedings of the First Archaeological Congress in Moscow Moskva*, 1871: 219–242. (in Russian).